

บทคัดย่อ

การวิเคราะห์ภาพสลักวิสุทธิบท บนเสมาทวารวดีในภาคอีสาน

เสมา เป็นแท่งหินที่ตั้งขึ้นเพื่อแสดงอาณาบริเวณของเขตศักดิ์สิทธิ์ เป็นประเพณีท้องถิ่นที่จัดว่าเป็นเอกลักษณ์ของวัฒนธรรมทวารวดีในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย ซึ่งแตกต่างไปจากวัฒนธรรมทวารวดีในภาคกลาง เสมาในวัฒนธรรมทวารวดีเหล่านี้กระจายตัวอยู่ในส่วนต่างๆ ของภาคอีสาน บางส่วนของภาคกลางในประเทศไทย รวมทั้งในดินแดนลาวและกัมพูชาอีกด้วย เสมาจำนวนมากสลักขึ้นด้วยหินทราย แสดงภาพเล่าเรื่องจากคัมภีร์ในพุทธศาสนา เช่นพุทธประวัติ ชาดก หรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์ต่างๆ เช่นสลุบ ธรรมจักร หรือหม้อปูลงฆฏะ

ในการศึกษาครั้งนี้ ได้เลือกเสมาในวัฒนธรรมทวารวดีภาคอีสานของประเทศไทย ซึ่งสลักเรื่องจากวิสุทธิบทชาดก วิสุทธิบทชาดกเป็นชาดกเรื่องที่ 9 จากทศชาดก กล่าวถึงพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นวิสุทธิบท เสนาบดีของกษัตริย์แห่งอินทปัตต์ ได้บำเพ็ญสังขารมี และแสดงธรรมสั่งสอนพระราชอาชญาเป็นนิจ ธรรมของท่านได้ทำให้ยักษ์ซึ่งคิดปองร้ายกลับใจได้

ได้พบเรื่องเล่าวิสุทธิบทชาดกบนใบเสมาในวัฒนธรรมทวารวดีประมาณ 3 ฉาก ฉากแรกคือ ฉากปูนฉาบยักษ์ลักพาวิสุทธิบท โดยให้เกะทังม้าเหาะไปในอากาศ ฉากที่ 2 พบเพียงตัวอย่างเดียวจากวัดบ้านม้า สกลนคร เคยได้รับการวิเคราะห์ว่าเป็นฉากจากเรื่องรามายณะ แต่จากการศึกษาในครั้งนี้พบว่า ควรเป็นฉากที่ปูนฉาบยักษ์พยายามฆ่าวิสุทธิบท โดยการขว้างลงไปในเหว ฉากที่ 3 เป็นฉากวิสุทธิบทแสดงธรรมโปรดปูนฉาบยักษ์ ฉากนี้พบค่อนข้างมาก และมักเกิดความสับสนกับฉาก มหาภิเนษกรมณ์ ในพุทธประวัติ ในการศึกษาครั้งนี้ พบว่ามีรายละเอียดบางอย่างที่แตกต่างไปจากพุทธประวัติ เช่น มุทราแสดงธรรม หรืออิตถรรคมุทรา หรือการบูชาของบุคคลในภาพ ซึ่งไม่พบในฉากมหาภิเนษกรมณ์ แต่พบในเรื่องวิสุทธิบทชาดก

Abstract

A new interpretation of Vidhurapandita–Jataka scene in Boundary marker stone from Northeastern Thailand

Sema or boundary marker stone, founded to bound the sacred area, was the local tradition of the Dvaravati culture in the Northeast of Thailand which differed from the Dvaravati's manner in the central. Dvaravati's Semas were spread throughout many part of Northeastern Thailand, some part in the central of Thailand, Cambodia, and Laos. Many of them are carved sandstones which depicted the scenes according to Buddhist's text as well as the act of Buddha, jakatas, an auspicious thing such as stupa, Dharmmacakra, and the full water pot (Purnaghata).

The Dvaravati's Sema carving from Northeastern Thailand depicted the narrative of Vidhurapandita–Jataka were selected to study. The Vidhurapandita–Jataka is the ninth birth of the Buddha from the ten significant reincarnations. This Jataka narrated Bodhisattva who was born to be Vidhurapandita, the minister of King of Indapatta, for practicing truthfulness or *Sacca parami*. He regularly preached to the king and his valuable sermon made the mischievous demon repented of wrong doing. There were three scenes of Vidhurapandita in the Semas that study. Firstly, the scene of Vidhurapandita was abducted by Punnakayaksa, the demon. This scene demonstrated as Punnakayaksa Demon sat on the back of magical horse and Vidhurapandita was holding a horse's belly while the horse ran up through the heavens. Secondly, this scene was found only one specimen from Wat Banma, Sakolnakorn and was interpreted as a scene of Ramayana. From this study, this

scene interpreted to be the scene of Punnakayaksa Demon tried to throw Vidhurapandita down to the vale, attempted to kill the Bodhisattva. Thirdly, Vidhurapandita was preaching to Punnakayaksa Demon, this scene was very famous and could be confused with the scene of *The Great Departure* of the Buddha's act. In this study, there were some details from the scene such as The Posture of Sermon's Giving of the Main Character, *vitarka mudra*, as well as the Posture of the Adoration of the Character, to support the interpretation of the three Vidhurapandita–Jataka scenes of the Dvaravati's Sema carving.

การวิเคราะห์ภาพสลักวิธูรบัณฑิต บนเสมาทวารวดีในภาคอีสาน

ปติสร เพ็ญสุต*

วัฒนธรรมทวารวดีในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย มีเอกลักษณ์ที่แตกต่างไปจากกลุ่มวัฒนธรรมทวารวดีร่วมสมัยกันในภาคกลาง เนื่องจากระยะทางที่ห่างไกลกัน และอิทธิพลจากภายนอก อันได้แก่วัฒนธรรมเขมรที่มีอาณาบริเวณอยู่ใกล้เคียงกัน ตัวอย่างหนึ่งของการมีลักษณะเฉพาะตัวของวัฒนธรรมทวารวดีในอีสาน ได้แก่ ความนิยมสร้างใบเสมาหินขนาดใหญ่ ล้อมรอบบริเวณศักดิ์สิทธิ์ ซึ่งเชื่อว่าอาจสืบเนื่องมาจากวัฒนธรรมหินใหญ่ (Megalith) ในสมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย¹ และนำมาปรับเปลี่ยนใช้กับศาสนาใหม่ที่เข้ามาจากดินแดนภายนอก โดยมีการแกะสลักภาพนูนสูง เล่าเรื่องในศาสนาลงไปบนใบเสมา ซึ่งทำให้สามารถเข้าใจรายละเอียดของศาสนา โดยเฉพาะพุทธศาสนาในวัฒนธรรมทวารวดีภาคอีสานได้ในระดับหนึ่ง

ภาพเล่าเรื่องในพุทธศาสนาที่ปรากฏบนใบเสมา โดยส่วนมากจะเกี่ยวข้องกับพุทธประวัติ พระพุทธรูป สถูปและธรรมจักร รวมทั้งชาดก อันเป็นเรื่องราวของพระชาติในอดีตของพระพุทธเจ้าก่อนเสวยพระชาติเป็นเจ้าชายสิทธัตถะ สำหรับชาดกบนใบเสมาในภาคอีสาน มีทั้งพระชาติที่สำคัญ หรือที่เรียกว่า ทศชาติ และชาดกในนิบาตอื่นๆ ซึ่งยังคงมีปัญหาคือ สร้างขึ้นตามคัมภีร์ในนิกายใดในพุทธศาสนา และภาพสลักบางส่วนก็ยังคงไม่ได้รับการวิเคราะห์ หรือยังไม่สามารถตีความได้อย่างแน่ชัด

ภาพสลักบนใบเสมาทวารวดีอีสานชุดหนึ่ง ยังคงมีปัญหาเกี่ยวกับการวิเคราะห์รูปแบบทางประติมานวิทยา เนื่องจากมีความคลุมเครือ บางส่วนชำรุดหักพัง และมี

---

*นักศึกษาระดับบัณฑิตวิทยาลัย ภาควิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร
¹ศรีศักร วัลลิโภดม, “เสมาอีสาน การสำรวจและศึกษาการสืบเนื่องของประเพณีหินตั้งในสังคมภาคตะวันออกเฉียงเหนือ”, เมืองโบราณ, ปีที่ 11, ฉบับที่ 4, (ตุลาคม-ธันวาคม), 2528, 357.

ความสับสนในเรื่องราวที่ไม่ชัดเจน ตัวอย่างนี้ได้แก่ ภาพสลักบนใบเสมาจากวัดโนนศิลาอาสน์ บ้านหนองกาลิม อำเภอบ้านผือ จังหวัดอุดรธานี (รูปที่ 1) และภาพที่คล้ายคลึงกันจากพระพุทธรูปบัวบาน อำเภอบ้านผือ จังหวัดอุดรธานี (รูปที่ 2) ซึ่งการได้รับการตีความว่าเป็นเรื่องราวที่สร้างขึ้นในพุทธประวัติตอนมหากิเษภกรรม โดยอรุณศักดิ์ กิ่งมณี² ภาพสลักบนเสมาทั้งสองใบนี้ จากการตรวจสอบ พบว่ายังมีความคลุมเครือทางด้านรูปแบบ และการวิเคราะห์เรื่องราว เนื่องจากมีความทับซ้อนทางลักษณะกับเสมาอีกชุดหนึ่ง ที่สร้างขึ้นตามเรื่องราวในชาดกอิฐรูปบัณฑิต ซึ่งจะได้เสนอใหม่ในที่นี้

มหากิเษภกรรมและอิฐรูปบัณฑิต ความแตกต่างที่คล้ายคลึง

การแสดงออกทางงานช่างต่อเหตุการณ์มหากิเษภกรรม

เรื่องราวในตอนออกผนวชของพระพุทธเจ้า หรือที่เรียกกันว่า มหากิเษภกรรม กล่าวถึงพุทธประวัติตอนที่เจ้าชายสิทธัตถะเสด็จออกจากพระราชวังในยามค่ำคืน พระองค์ประทับบนหลังม้ากัณฐกะ มีนายฉันทะตามเสด็จ จนถึงฝั่งแม่น้ำอโนมา ได้ทรงตัดพระเกศา ประทานเครื่องทรงกษัตริย์ให้นายฉันทะนำกลับไปยังกรุงกบิลพัสดุ์³ แต่พอกลับหลังเจ้าชายสิทธัตถะ ม้ากัณฐกะก็หัวใจวายตาย นายฉันทะจึงถอดเครื่องม้าออกเดินร้องไห้กลับไปเฝ้าพระเจ้าสุทโธทนะ

พุทธประวัติในตอนนี้ ในศิลปกรรมของวัฒนธรรมต่างๆ มักแสดงให้เห็นการปลงพระเกศาของเจ้าชายสิทธัตถะ หรือการประทานเครื่องทรงให้นายฉันทะเป็นหลัก เช่น ในภาพสลักจากบุโรพุทโธ อายุราวพุทธศตวรรษที่ 13-14 (รูปที่ 3) หรือภาพสลักหินในสมัยเมืองพุกาม อายุราวพุทธศตวรรษที่ 16-17 ก็มักแสดงการตัดพระเกศา (รูปที่ 4) เจ้าชายสิทธัตถะจะสละเครื่องทรงกษัตริย์แล้ว เห็นได้จากพระเศียรที่ไม่มีเครื่องประดับ มีมวยพระเกศายาว แสดงถึงการสละความสุขทางโลกแล้ว เจ้าชาย

²อรุณศักดิ์ กิ่งมณี, “ใบเสมาสลักภาพมหากิเษภกรรมที่วัดโนนศิลาอาสน์วราราม”, เมืองโบราณ, ปีที่ 26, ฉบับที่ 4 (ต.ค.-ธ.ค. 2543), 108-112.

³J.F. McKechnie ; แปลโดย พุทธทาสภิกขุ และกองตำราคณะธรรมทานุชโย, พุทธประวัติสำหรับนักศึกษา, (พระนคร : แพร่พิทยา), 2511, 21.

สิทธิ์ตะอาจประทับนั่ง หรือประทับยืนตัดพระเศียรก็ได้ และจะต้องมีมังกัณฐกะและ นายฉันทนะ ขนบข้างพระวรกาย

ในวัฒนธรรมทวารวดีอีสาน ปรากฏภาพสลักเล่าเรื่องที่เชื่อว่าเป็นมหาภิเนษกรรมณ์เช่นเดียวกัน ได้แก่ ใบเสมาที่วัดโพธิ์ชัย บ้านหนองห้าง อำเภอภูพานรายณ์ จังหวัดกาฬสินธุ์ (รูปที่ 5) แสดงภาพเจ้าชายสิทธิ์ตะอาจถอดศิราภรณ์มอบให้กับนายฉันทนะซึ่งกำลังหมอบ เผยให้เห็นมวยผมยาวเกล้าไว้ทางด้านหลัง มีมังกัณฐกะหมอบอยู่ทางด้านล่างของภาพ⁴

วิธปฏิบัติกับการแสดงออก

สำหรับเรื่องราววิธปฏิบัติ เป็นหนึ่งในทศชาติ ซึ่งกล่าวถึงวิธปฏิบัติ เป็นเสนาบดีในพระเจ้ารณัญชัยโกรพยราช แห่งอินทปัตตนคร มีความสามารถและมีวาจาไพเราะในการแสดงธรรม วันหนึ่งพญาวรรณนาคราชได้ฟังธรรมจากวิธปฏิบัติ มีความซาบซึ้งแจ่มแจ้ง จึงนำไปเล่าให้ชายาคือนางวิมาลาฟัง ชายาต้องการฟังธรรมบ้าง แต่คิดว่าคงจะเป็นไปได้ยาก จึงออกอุบายแกล้งล้มป่วย กล่าวกับวรรณนาคราชว่า ต้องการหัวใจของวิธปฏิบัติ พระธิดาของนางคือนางอิรันทตี จึงอาสาสามารถไปยื่นพ่อนรายนยอดเขา ให้เงื่อนไขว่า ถ้าใครต้องการสมรสกับนาง จะต้องนำหัวใจวิธปฏิบัติมาให้แก่นาง ขณะนั้น ปุณณกัณษ์มีวิเศษผ่านมาพอดี ต้องการจะอภิเษกกับนางนาค จึงอาสาไปเอาหัวใจวิธปฏิบัติ โดยไปทำพินันสกากับพระเจ้ารณัญชัยโกรพยราช เมื่อขณะจึงขอวิธปฏิบัติ ซึ่งวิธปฏิบัติก็ยินยอม โดยขอเวลาร่ำลาลูกเมีย 3 วันระหว่างนั้นได้เลี้ยงดูปุณณกัณษ์เป็นอย่างดี เมื่อถึงเวลากำหนด ปุณณกัณษ์ก็พาวิธปฏิบัติขึ้นม้าวิเศษเหาะออกไป และพยายามฆ่าด้วยวิธีต่างๆ แต่ไม่สามารถทำได้ ในที่สุดวิธปฏิบัติก็ถามปุณณกัณษ์ถึงสาเหตุที่พยายามฆ่าตน ปุณณกัณษ์กล่าวว่า ต้องการหัวใจไปมอบให้นางนาค เพื่อจะได้สมรสด้วย วิธปฏิบัติเข้าใจได้ทันทีว่า หัวใจที่นางนาควิมาลาต้องการหมายถึงพระธรรม จึงแสดงธรรมโปรดแก่ปุณณกัณษ์ จนกระทั่งเข้าใจซาบซึ้ง ได้ขอขมาต่อวิธปฏิบัติ และจะพาไปส่งเมืองอินทปัตตนคร แต่

⁴อรุณศักดิ์ กิ่งมณี, “ใบเสมาสลักภาพมหาภิเนษกรรมณ์ที่วัดโนนศิลาอาสน์วราราม”, 111.

วิธูรบัณฑิตขอให้พาไปแสดงธรรมโปรดในนาคพิภพก่อน⁵

การแสดงออกของวิธูรบัณฑิตขาดกโดยทั่วไป มักแสดงในตอนปฐมฤกษ์ พาวินิจฉัยคดีขึ้นมามีวิชาชีพออกจากกรุง หรือตอนแสดงธรรมโปรดปฐมฤกษ์ ดังปรากฏในวัฒนธรรมทวารวดี เป็นภาพวิธูรบัณฑิตนั่งแสดงธรรมบนฐานบัว โดยยกมือซ้ายจับคล้ายกับวิตรรกมูทรา มือขวาแบออกรองรับมือซ้าย ด้านหลังเป็นซุ้ม และปราสาทเรือนซ้อนชั้นที่ประดับอย่างซับซ้อน ด้านหน้าของวิธูรบัณฑิต เป็นปฐมฤกษ์ ซึ่งแสดงตาโปน ปากหนา ผมหยิก สวมกุดทอลใหญ่ แสดงความเป็นยักษ์ นั่งชันเข่า ส่วนของมือขำรดหรือสลักไม่เรียบร้อย จึงไม่สามารถสังเกตได้ว่าเป็นการไหว้ หรือทำสวัสดิกมูทรา อันเป็นมูทราที่ใช้แสดงความเคารพตามขนบแบบอินเดีย เสมอชั้นนี้ อยู่ที่สำนักสงฆ์ต่งนาคำ ตำบลโพธิ์ตาก จังหวัดหนองคาย⁶ (รูปที่ 6)

ดร.พิริยะ ไกรฤกษ์ เคยเสนอการวิเคราะห์เสมออีกใบหนึ่งจากเมืองฟ้าแดด จังหวัดกาฬสินธุ์ ปัจจุบันอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติขอนแก่น ว่าเป็นเสมาที่สลักจากเรื่องวิธูรบัณฑิตขาดก ตอนแสดงธรรมโปรดปฐมฤกษ์เช่นกัน (รูปที่ 7) โดยวิธูรบัณฑิตนั่งอยู่บนแท่นสูงทางซ้ายมือ สวมศิราภรณ์ แสดงวิตรรกมูทรา ด้านขวาเป็นบุคคลหนึ่งอยู่กับพื้น เอามือซ้ายวางไว้ที่เอว มือขวาวางไว้บริเวณท้อง ด้านล่างสุดของภาพเป็นรูปม้าขนาดเล็ก ฉากของเสมาแกะสลักเป็นรูปต้นไม้และภูเขา⁷

เสมออีกใบหนึ่งซึ่ง น. ณ ปากน้ำสันนิษฐานว่าเป็นขาดกเรื่องวิธูรบัณฑิต แสดงรูปบุคคลกำลังควมม้า มีอีกบุคคลหนึ่งเกาะตัวม้าไปด้วย โดยเกาะอยู่ใต้ท้องม้า (รูปที่ 8) เสมอชั้นนี้ไม่ปรากฏที่มา แต่ น. ณ ปากน้ำได้อธิบายว่าเป็นเสมอสี่เหลี่ยมด้านเท่า

⁵อรุณกถาหมานาตวิธูรขาดก อังจาก พระสูตรและอรรถกถา แปล ขุททกนิกาย / [มหามกุฏราชวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์, สำนักงานสลากกินแบ่งรัฐบาล, ดำเนินการจัดพิมพ์], เล่มที่ 4 ภาคที่ 3, (กรุงเทพฯ : เฉลิมชาญการพิมพ์ : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย : หจก. ศิวพร : บริษัทศรีสมบัติการพิมพ์, [2525]), 351-483.

⁶อรุณศักดิ์ กิ่งมณี, “ใบเสมาสลักภาพวิธูรบัณฑิตจากจังหวัดหนองคาย”, เมืองโบราณ, ปีที่ 24, ฉบับที่ 3 (ก.ค.-ก.ย. 2541), 2541, 108. และจากคำแนะนำของอรุณศักดิ์ กิ่งมณี เสมอชั้นนี้ได้เคลื่อนย้ายไปไว้ด้านข้างหอรบของวัดหินหมากเป้ง อ.ศรีเชียงใหม่ จ.หนองคาย ระยะเวลาหนึ่ง ปัจจุบันเข้าใจว่าย้ายไปไว้ที่พิพิธภัณฑสถานของจังหวัดหนองคายแล้ว

⁷Piriya Krairiksh, **Semas with scenes from the Mahanipata – Jatakas in the National Museum at Khon Kaen**, (Department of Silpakorn : Bangkok, 1974), 54.

ทรงสูง⁸ เชื่อว่า อาจเป็นตอนปฏิกษณียกษัให้อัฐุรบัณฑิตเกะมาเหาะไปในอากาศ และพยายามฆ่าด้วยวิธีต่างๆ

นอกจากนี้ ยังมีเสมาอีกใบหนึ่งซึ่งยังมีความคลุมเครือทางการวิเคราะห์ความหมายทางประติมานวิทยา แต่จะได้เสนอไว้ในที่นี้ ว่าควรเป็นเสมาที่สร้างขึ้นจากชาตกรเรื่องวิรุรบัณฑิต คือ เสมาจากวัดบ้านม้า อำเภอสว่างดินแดน จังหวัดสกลนคร (รูปที่ 9) ซึ่ง ศ.ดร.ม.ร.ว.สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์ได้วิเคราะห์ไว้ว่า ควรหมายถึงเหตุการณ์ตอนวิราธ (Viradha) หรือพิราธลักสีดา ซึ่งเป็นเหตุการณ์ในเรื่องรามายณะ โดยได้กล่าวว่า บุคคลที่ทำท่าแบก มีลักษณะเป็นยักษ์ เนื่องจากหน้าตาดูร้าย ตาโปน สวมตุ้มหูกลมใหญ่ ปากกว้าง และบุคคลที่ถูกแบก มีรูปร่างอ่อนช้อย อาจเป็นนางสีดา และยังได้เสนอว่า ภาพนี้ควรเป็นวิราธมากกว่าราพณาสูรหรือทศกัณฐ์ ในตอนลักนางสีดา เนื่องจากมีเศียรเดียว และไม่มืองค์ประกอบอื่นๆ ที่มักพบร่วมด้วยเสมอ คือ รถทรงและนกขญา และสรุปว่าเป็นภาพสลักบนเสมาที่มีอิทธิพลจากประติมานวิทยาของศาสนาพราหมณ์ จากวัฒนธรรมเขมร อันไม่เคยปรากฏมาก่อนในวัฒนธรรมทวารวดีในดินแดนประเทศไทย อย่างไรก็ตาม จากการวิเคราะห์รูปแบบของงานศิลปกรรม พบว่า เครื่องทรงของผู้ถูกแบกมีลักษณะไม่ชัดเจน แต่สามารถสังเกตเห็นท่อนขาและหัวเข่าได้อย่างชัดเจน เนื่องจากประติมากรรมสตรีทุกยุคทุกสมัยของเขมร ไม่เคยนุ่งผ้าสั้นหรือสวมพด โดยเฉพาอย่างยิ่ง เทวสตรีชั้นสูง ไม่เคยปรากฏการนุ่งผ้าเหนือเข่ามาก่อน

และจากการกำหนดอายุจากกลดลายของงานศิลปกรรมชิ้นนี้ ซึ่ง ศ.ดร.ม.ร.ว.สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์ ได้เปรียบเทียบกับศิลปะนครวัด จะพบว่า ประติมากรรมสตรีในสมัยนครวัดจะนุ่งผ้าจีบยาว และซีกชายผ้าออกมาเป็นรูปปีกผีเสื้อ ดังนั้น ผู้ที่ถูกแบกสมควรเป็นบุรุษมากกว่า ซึ่ง ศ.ดร.ม.ร.ว.สุริยวุฒิ ก็ได้กล่าวเสริมว่า เครื่องอาภรณ์ เช่น กระบังหน้า กำไลต้นแขน กำไลข้อเท้า มีลักษณะอย่างเดียวกับประติมากรรมบุรุษ แต่ผ้าห่มที่สวมใส่ไม่สามารถแลเห็นได้ในภาพสลัก⁹

⁸ประยูร อุสุชาฎะ, ศิลปะบนใบเสมา = (The Buddhist boundary markers of Thailand) โดย น. ณ ปากน้ำ, กรุงเทพฯ, เมืองโบราณ, 2524, 44.

⁹สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, ม.ร.ว., "ใบเสมาสลักเรื่องรามายณะการเปลี่ยนแปลงคติและรูปแบบจากศิลปะทวารวดีสู่ศิลปะแบบเขมรในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ", เมืองโบราณ, ปีที่ 17, ฉบับที่ 1 (ม.ค.-มี.ค. 2534), 2534, 108.

ดังนั้น จึงเสนอว่าภาพสลักบนใบเสมาชิ้นนี้ ควรเป็นเหตุการณ์จากชาดกเรื่อง
 วัชรบัณฑิต ตอนปุณณกัณฑ์พยายามฆ่าวัชรบัณฑิต โดยการจับวัชรบัณฑิตห้อยศีรษะ
 ลง จะวางลงไปไหน ดั่งปรากฏความในพระไตรปิฎกว่า

“ปุณณกัณฑ์นั้น ไปยืนคิดอยู่บนยอดกาฬศิรบรรพต ความคิดย่อมความคิดสูงๆ
 ต่ำๆ ประโยชน์อะไรๆ ด้วยความเป็นอยู่ของวัชรบัณฑิตนี้ หามิแก่เราไม่ เราจักฆ่า
 วัชรบัณฑิตนี้เสีย แล้วนำเอาแต่ดวงใจไปเถิด

ปุณณกัณฑ์นั้นมีจิตประทุษร้ายลงจากยอดเขาไปสู่เชิงเขา วางพระมหาสัตว์
 ไว้ในระหว่างภูเขา ช้ำแรกเข้าไปภายในภูเขานั้น จับพระมหาสัตว์เอาศีรษะลงเบื้องต่ำ
 ขวางลงไปพื้นดินที่ไม่มีอะไรก็ตกกัน

วัชรบัณฑิตผู้เป็นอำมาตย์ประเสริฐสุดของชาวกรุงรัฐ เมื่อถูกห้อยศีรษะลงในเหว
 อันชัน เป็นที่น่ากลัว น่าสยดสยอง น่าหวาดเสียวมาก ไม่สะดุ้งกลัว ได้กล่าวกะปุณณกั
 ณฑ์ว่า ท่านเป็นผู้มีรูปดีมีผู้ประเสริฐ แต่หาเป็นคนประเสริฐไม่ คล้ายจะเป็นคนสำรวม
 แต่ไม่สำรวม กระทำกรรมอันหยาบช้าไร้ประโยชน์ ส่วนกุศลแม้แต่หนึ่งย่อมไม่มี
 ในจิตของท่าน ท่านจะโยนข้าพเจ้าลงในเหวประโยชน์อะไร ด้วยการตายของข้าพเจ้า
 จะพึงมีแก่ท่านหนอ วันนี้ ผีพรรณของท่านเหมือนของอมมนุษย์ ท่านจงบอกข้าพเจ้า
 ท่านเป็นเทวดาชื่ออะไร”¹⁰

สำหรับประเด็นเกี่ยวกับการตีความภาพสลักด้านหลังของประติมากรรมชิ้นนี้
 ซึ่ง ศ.ดร.ม.ร.ว.สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์ กล่าวว่า เป็นยักษ์ถือกระบองลักษณะคล้ายทวารบาล
 (รูปที่ 10) ควรเป็นท้าวเวสสุวรรณ (เวศวัน) ราชาแห่งยักษ์ และยังได้ยกตัวอย่างความ
 สัมพันธ์ระหว่างท้าวเวสสุวรรณ เป็นผู้สัปวิโรธให้กลายเป็นยักษ์ และให้ถูกพระราม
 ฆ่าตาย อย่างไรก็ตาม หากประติมากรรมรูปยักษ์ด้านหลังของเสมาชิ้นนี้เป็นท้าว
 เวสสุวรรณจริงโดยอ้างความสัมพันธ์กับวิโรธ ในตรรกะและกระบวนการศึกษาเปรียบเทียบ
 เทียบเช่นนี้ สามารถอ้างได้ว่า ปุณณกัณฑ์ก็มีความสัมพันธ์กับท้าวเวสสุวรรณเช่น
 เดียวกัน โดยปุณณกัณฑ์เป็นอำมาตย์ของท้าวเวสสุวรรณ และได้เข้าเฝ้าท้าวเวสสุวรรณ

¹⁰พระสุตตันตปิฎก เล่มที่ 20 ขุททกนิกาย ชาดก ภาค 2 อ้างจาก พระไตรปิฎกภาษาไทย
 ฉบับสังคายนาในพระบรมราชูปถัมภ์ พุทธศักราช 2530, เล่มที่ 28, กรุงเทพฯ : กรมการศาสนา, 2530,
 336.

เพื่อขออนุญาตออกไปจับวิธูรบัณฑิต¹¹

จึงสรุปว่า เสมาสลักจากวัดบ้านม้านี้ ควรเป็นเหตุการณ์จากวิธูรบัณฑิตชาดก
เนื่องในพุทธศาสนา ประเด็นเกี่ยวกับอิทธิพลจากศาสนาพราหมณ์มีความเป็นไปได้น้อย
เนื่องจากไม่เคยปรากฏว่ามีการสร้างเสมาในวัฒนธรรมทวารวดีตามประติมานวิทยา
ในศาสนาพราหมณ์มาก่อน และไม่ปรากฏหลักฐานอื่นๆ อีก

จะเห็นได้ว่า ในวัฒนธรรมทวารวดี แสดงวิธูรบัณฑิตในภาพสลักบนใบเสมา
หลายรูปลักษณะ เท่าที่นำเสนอในการศึกษาครั้งนี้ มี 3 ลักษณะ คือ ตอนวิธูรบัณฑิต
แสดงธรรมโปรดปุณณกัณฑ์ ตอนปุณณกัณฑ์พาวิธูรบัณฑิตขึ้นมาสินธพเหาะไป และ
ตอนพยายามฆ่าวิธูรบัณฑิต อาจมีตอนอื่นๆ ที่หลากหลายกว่านี้ แต่ไม่ปรากฏหลักฐาน
ที่ชัดเจน

การวิเคราะห์ความหมายของเสมาบางชิ้นใหม่

ดังที่กล่าวไว้ตั้งแต่ตอนต้นว่า มีเสมาจำนวน 2 ชิ้นที่ยังคงมีความคลุมเครือ
เกี่ยวกับการตีความหมายทางประติมานวิทยา คือ เสมาจากวัดโนนศิลาอาสน์ (รูปที่ 1)
และเสมาจากพระพุทธรูปบัวบาน (รูปที่ 2) ทั้งสองใบพบในอำเภอบ้านผือ จังหวัด
อุดรธานี จะต้องพิจารณาถึงความเป็นไปได้ว่า ควรสร้างขึ้นจากเหตุการณ์มหา
ภิเนษกรมณ์ในพุทธประวัติ หรือจากชาดกเรื่องวิธูรบัณฑิต ตอนวิธูรบัณฑิตแสดงธรรม
ต่อปุณณกัณฑ์ โดยใช้สัญลักษณ์ทางประติมานวิทยาในการวิเคราะห์ถึงความเป็นไปได้
และเปรียบเทียบกับเสมาที่มีความชัดเจนว่าเป็นเรื่องวิธูรบัณฑิตแสดงธรรม คือ เสมา
จากสำนักสงฆ์ดงนาคร้า หนองคาย

กล่าวคือ ในเหตุการณ์แต่เรื่องจะมีสัญลักษณ์หรือหลักในการตีความแตกต่างกัน
แม้ว่าโดยรวมแล้ว ทั้งสองเรื่องจะใช้สัญลักษณ์คล้ายคลึงกันก็ตาม คือมีบุคคล 2 คน
คนหนึ่งนั่งอยู่ในระดับที่สูงกว่าอีกคน แสดงว่ามีฐานะสูงกว่า และมีม้าประกอบด้านข้าง
แต่ข้อแตกต่างคือ เรื่องวิธูรบัณฑิตมีการแสดงธรรม ส่วนมหาภิเนษกรมณ์ไม่มี วิธูร
บัณฑิตยังคงสวมศิราภรณ์ อันแตกต่างไปจากมหาภิเนษกรมณ์ ซึ่งเจ้าชายสิทธัตถะ

¹¹พระไตรปิฎก เล่มที่ 28 พระสุตตันตปิฎก เล่มที่ 20 ขุททกนิกาย ชาดก ภาค 2, เรื่องเดิม,

ทรงถอดศิราภรณ์ปลงพระเกศา และตัวบุคคลที่ประทับนั่งต่ำลงไปก็เป็นนายฉันทะ มิใช่ปุณณกัณฑ์

เสมาจากพระพุทธรูปบัวบาน

เสมาจากพระพุทธรูปบัวบาน (รูปที่ 2) ชั้นนี้เห็นได้ชัดว่า มีบุคคลประทับนั่งชั้นเข้าอยู่ด้านข้าง ประสานมือระดับอก คาดว่าเป็นสวัสดิกมุทรา อันเป็นอาการแสดงความเคารพ¹² บุคคลที่ประทับเหนือฐานบัว ยกหัตถ์ขวาขึ้นระดับอุระ หัตถ์ซ้ายทอดลงระดับโสณี มีศิราภรณ์ กุณฑลครบครัน ด้านขวาของภาพเป็นม้ายืนบนแท่นเหนือรูปบุคคลทั้งสาม มีซุ้มโอบระกาประดับอยู่

เสมาชิ้นนี้มีความเป็นไปได้ที่จะเป็นอิฐรูปปั้นที่ขาดก เนื่องจากการยกหัตถ์ขวาขึ้นระดับอุระ คล้ายกับการจีบ อันเป็นการแสดงวัตรกรรมุทรา หรือปางประทานธรรม ซึ่งพบได้ทั่วไปในศิลปะทวารวดีและศิลปะเขมร ดังได้เปรียบเทียบกับซากดึกดำบรรพ์เรื่องอื่นๆ และพระพุทธรูปที่มีบริบทแวดล้อมหมายถึงการแสดงธรรม รวมทั้งการปรากฏศิราภรณ์ครบครัน จึงอาจปฏิเสธประเด็นของมหาภิเนษกรมณ์ ซึ่งไม่มีเหตุการณ์แสดงธรรมไปได้

ส่วนประเด็นของรูปบุคคลทางซ้ายของภาพ ซึ่งมีหน้าตาเป็นคนธรรมดาสามัญใช้ยักษ์ อันแตกต่างไปจากเสมาจากสำนักสงฆ์ดงนาคร่า (รูปที่ 6) พบว่าในพระไตรปิฎกมีได้กล่าวว่าเป็นปุณณกัณฑ์มีหน้าตาเป็นยักษ์ หากแต่กล่าวว่า เป็นผู้ที่มีรูปอันประเสริฐ และอิฐรูปปั้นที่สังเกตว่า ผิวพรรณของปุณณกัณฑ์เหมือนของมนุษย์ จึงได้ถามว่าเป็นเทวดาชื่ออะไร แสดงว่าปุณณกัณฑ์ต้องมีรูปร่างไม่แตกต่างไปจากมนุษย์ทั่วไป หรืออาจมีรูปร่างเหมือนเทวดา อีกตอนหนึ่งซึ่งชาวเมืองอินทปัตถนครสูญเสียอิฐรูปปั้นที่ติดร่องให้คร่ำครวญว่า “ยักษ์แปลงเพศมาเป็นพราหมณ์มาพาเอาอิฐรูปปั้นไป”¹³ ในอรรถกถากล่าวว่า “ท่านมีผู้มีรูปเช่นกับผู้ประเสริฐ มีวรรณะ ดังเทพบุตรที่ยังไปอยู่”¹³ ส่วนม้ายืนนั้น ในเหตุการณ์มหาภิเนษกรมณ์มักหมอบแสดงความเสียใจ มิได้ยืนหรือทำท่าควบอยู่เช่นม้ายืนของปุณณกัณฑ์

¹² สุวิทย์ ชัยมงคล และคณะ, โอบเสมากลุ่มพระพุทธรูปบัวบาน อำเภอบ้านฝ้อ จังหวัดอุดรธานี, [กรุงเทพฯ]: กรมศิลปากร, 2541, 37–38.

¹³ พระบาลีสถิตตันปิฎก ขุททกนิกาย ซาตก (ทุติยภาค) เล่มที่ 28, เรื่องเดิม, 335.

เสมาจากวัดโนนศิลาอาสน์

เสมาจากวัดโนนศิลาอาสน์ (รูปที่ 1) ชั้นนี้สลักได้เรียบร้อยและเห็นรายละเอียดที่ชัดว่าเสมาจากพระพุทธรูปทาบัวบาน ได้รับอิทธิพลศิลปะเขมรเช่นเดียวกัน แสดงรายละเอียดคล้ายคลึงกันมาก คือบุคคลประธานยังทรงศิราภรณ์ กุณฑลครบครัน แต่บุคคลทางซ้ายกระทำการมัสการมูทรา มีไช้สวัสดิกมูทรา นั้นชั้นเข้า สิ่งที่น่าสังเกตคือด้านหน้าของบุคคลทางซ้าย มีวัดถุกคล้ายเครื่องบูชา อันประกอบด้วยเทียนอยู่บนเชิงเทียน จำนวน 3 เล่ม ซึ่งคล้ายคลึงกับเชิงเทียนที่ใช้ในปัจจุบัน อาจเป็นเครื่องบูชาที่ปุณณกยักร้นำมาบูชาวิฆเนศวรได้ การบูชาของปุณณกยักรไม่ปรากฏในพระไตรปิฎก แต่ปรากฏในอรรถกถา ความว่า “ปุณณกยักรรับคำว่า ศีละ แล้วไปนำน้ำสำหรับอาบมา ในเวลาพระมหาสัตว์อาบน้ำเสร็จ ได้ให้ผ้าทิพย์ของหอม และดอกไม้ทิพย์แก่พระมหาสัตว์ พระมหาสัตว์บริโศกโภชนาหารแล้ว ให้ระดับยอดกาพาตีร์บรรพต และตกแต่งอาสนะแล้ว จึงนั่งบนอาสนะที่ปุณณกยักรประดับแล้ว”¹⁴ แต่ในพระไตรปิฎก มิได้กล่าวถึงการบูชาของนายฉินนะ และมีได้มีเหตุการณ์แสดงธรรม¹⁵

อนึ่ง เชื่อว่า เสมาจากวัดโนนศิลาอาสน์เป็นเหตุการณ์ในเรื่องวิฆเนศวรบัพพิต เนื่องจากในกลุ่มเสมาจากวัดโนนศิลาอาสน์ ส่วนใหญ่เป็นภาพสลักเรื่องราวจากชาดก เช่น สุวรรณสามชาดก¹⁶ สุวรรณกั๊กกภูชาดก¹⁷ ไม่ปรากฏพุทธประวัติบนเสมาจากวัดนี้

สรุป

เสมาศิลปะทวารวดีที่ปรากฏในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ มีกลุ่มหนึ่งซึ่งมักแสดงภาพชาดกเรื่องวิฆเนศวรบัพพิต โดยมีการแสดงออกต่างๆ กัน สำหรับฉากที่เลือกมา

¹⁴อรรถกถาวิฆเนศวรบัพพิต, เรื่องเดิม, 449.

¹⁵J.F. Mckechnie ; แปลโดย พุทธทาสภิกขุ และกองตำราคณะธรรมทานไชยา, เรื่องเดิม, 21.

¹⁶อรุณศักดิ์ กิ่งมณี, “ใบเสมาภาพสุวรรณสามชาดกที่วัดโนนศิลาอาสน์วาราม”, เมืองโบราณ, ปีที่ 22, ฉบับที่ 4, (ตุลาคม-ธันวาคม 2539), 2539, 123.

¹⁷อรุณศักดิ์ กิ่งมณี, “ใบเสมาสลักภาพ “สุวรรณกั๊กกภูชาดก” จากวัดโนนศิลาอาสน์วาราม”, เมืองโบราณ, ปีที่ 22, ฉบับที่ 2 (เม.ย.-มิ.ย. 2539), 2539, 120.

ศึกษาในครั้งนี้¹⁸ ได้แก่

1. ตอนปูนฉาบยักษ์พาวิธูปบนเสมาทวารวดีทางม้าสีนพวิงออกจากเมืองอินทปัตถนคร

2. ตอนปูนฉาบยักษ์จับวิธูปบนเสมาทวารวดีห้อยศีรษะลงในเหว

3. ตอนวิธูปบนเสมาทวารวดีแสดงธรรมโปรดปูนฉาบยักษ์

ซึ่งเรื่องราวทั้งหมดมีลักษณะที่ซับซ้อนอันมักสับสนกับพุทธประวัติและเรื่องราวอื่นๆ จากการศึกษาทบทวนวรรณกรรมได้สรุปออกมาว่าเสมาที่ยังคงมีปัญหาเกี่ยวกับการตีความ ดังที่ได้ยกตัวอย่างมา ควรสร้างขึ้นจากชาดกเรื่องวิธูปบนเสมาจริง ซึ่งจะเปิดมุมมองให้กว้างขวางขึ้น และหวนกลับไปทบทวนการศึกษาที่ผ่านมาเกี่ยวกับเสมาในศิลปะทวารวดีต่อไป

¹⁸ยังปรากฏเสมาสลักรูปปูนฉาบยักษ์ขี่ม้า และนางอิรันทตีพอนรำจากภาพสลัก ซึ่ง ดร.พิริยะ ไกรฤกษ์ได้วิเคราะห์ไว้แล้ว อ้างอิงจาก Piriya Krairiksh, *Ibid*, 54.

รูปที่ 1 ใบเสมาจากวัดโนนศิลาอาสน์
(ที่มา : อรุณศักดิ์ กิ่งมณี, “ใบเสมาสลักภาพมหา
ภิเนษกรมณที่วัดโนนศิลาอาสน์วาราม”, เมือง
โบราณ, ปีที่ 26, ฉบับที่ 4 (ต.ค.-ธ.ค. 2543),
2543, 108.)

รูปที่ 2 ใบเสมาจากพระพุทธรูปชาตวิฆาน
(ที่มา : อรุณศักดิ์ กิ่งมณี, “ใบเสมาสลักภาพมหา
ภิเนษกรมณที่วัดโนนศิลาอาสน์วาราม”, เมือง
โบราณ, ปีที่ 26, ฉบับที่ 4 (ต.ค.-ธ.ค. 2543),
2543, 110.)

รูปที่ 3 มหาภิเนษกรมณที่บุโรพุทโธ

รูปที่ 4 มหาภิเนษกรมณที่อานันท์เจดีย์ พุกาม
(ที่มา : H. Gordon Luce, *Old Burma-early Pagan*,
New York : J.J. Auguslin, 1969-1970, 289.)

รูปที่ 5 มหาภิเนษกรมณโบนเสมาที่วัดโพธิ์ชัย
กาฬสินธุ์

(ที่มา : อรุณศักดิ์ กิ่งมณี, “ใบเสมาสลักรูปมหา
ภิเนษกรมณที่วัดโนนศิลาอาสน์วาราม”, เมือง
โบราณ, ปีที่ 26, ฉบับที่ 4 (ต.ค.-ธ.ค. 2543),
111.)

รูปที่ 6 เสมาจากสำนักสงฆ์ต่งนาคำ ตำบลโพธิ์ตาก
กิ่งอำเภอโพธิ์ตาก จังหวัดหนองคาย

(ที่มา : อรุณศักดิ์ กิ่งมณี, “ใบเสมาสลักรูปวิรุ
บัณฑิตจากจังหวัดหนองคาย”, เมืองโบราณ, ปีที่
24, ฉบับที่ 3 (ก.ค.-ก.ย. 2541), 2541, 110.)

รูปที่ 7 เสมาสลักรูปวิรุรบัณฑิตแสดงธรรม จาก
เมืองฟ้าแดด

(ที่มา : Piriya Krairiksh, **Semas with scenes from
the Mahanipata—Jatakas in the National Museum
at Khon Kaen**, [Bangkok] : Department of Silpakorn,
1974, Fig. 20)

รูปที่ 8 เสาสลักภาพวิฆเนศวร์ที่ตม ไม่ปรากฏที่มา
(ที่มา : ประยูร อุลุชาฎะ, ศิลปขนบใบเสมา =
(The Buddhist boundary markers of Thailand)
โดย น. ณ ปากน้ำ, กรุงเทพฯ, เมืองโบราณ, 2524,
44.)

รูปที่ 9 เสามาจากวัดบ้านม้า สกลนคร
(ที่มา : ศรีศักร วัลลิโภดม, “เสมาอีสาน”, เมือง
โบราณ, ปีที่ 1 ฉบับที่ 2, (มกราคม-มีนาคม),
2518, 111.)

รูปที่ 10 เสามาจากวัดบ้านม้า สกลนคร
(ที่มา : ศรีศักร วัลลิโภดม, “เสมาอีสาน”, เมือง
โบราณ, ปีที่ 1 ฉบับที่ 2, (มกราคม-มีนาคม),
2518, 111.)